

Smysl a věda o řeči

Vít Gvoždiak

Filosofický ústav AV ČR
gvozdiak@flu.cas.cz

Z hlediska smyslu... Émile Benveniste a zrod strukturalismu je knihou o životě Émila Benvenista a přerodu jeho pojetí jazyka jako znakového systému v zájem o konkrétní promluvy jakožto jedinečné události. Eva Krásová v ní syntetizuje svůj dlouhodobý zájem o tohoto — u nás s výjimkami¹ spíše opomíjeného — francouzského lingvistu a sémiotika do podoby rozsáhlé monografie, která detailně promýšlí proměny přístupu k řeči a jejímu zkoumání. Sjednocujícím prvkem knihy je — stručně a nepřekvapivě řečeno — smysl jako soubor snah nespokojit se s popisem výrazových či formálních konstrukcí jazykových prvků. Přestože smysl, jak o něm Eva Krásová mluví v úvodu knihy, má fungovat jako relativně konkrétní perspektiva, z níž se k Benvenistovým výkladům přistupuje, v dalším textu se znovu a znovu ukazuje, že nejde o perspektivu nikterak náhodnou, ale ani rovnocennou jiným možným přístupům, s nimiž bychom mohli Benvenistovo dílo zkoumat. Koncept smyslu představuje autorka jako teoretický nosník, jehož průzkum má pro pochopení Benvenistovy lingvistiky úlohu nezastupitelnou, a to především proto, že zakládá možnost porozumět Benvenistovi jako následovníkovi (byť v mnoho ohledech opatrnému a kritickému) saussurovské sémiologie, dále jako centrální autoritě, která motivovala různé podoby teorie diskurzu, a také jako postavě, vzhledem k níž se v šedesátých letech formuje (francouzský) strukturalismus a poststrukturalismus.

Pro rýsování trajektorie Benvenistova chápání smyslu volí Eva Krásová historický, narativní či — jak sama říká — konzervativní přístup. Během výkladu se postupně vyjevují problémy, které mají povahu určitého interpretačního nástroje specifického pro zkoumání Benvenistova myšlení, a v tomto ohledu je kniha v domácím prostředí bezkonkurenčním zdrojem pro všechny zájemce o osobnost Émila Benvenista. Většina těchto problémů má ale zároveň povahu relativně svébytných otázek obecné lingvistiky, sémiotiky a filozofie jazyka a z tohoto hlediska je publikace určena čtenářstvu výrazně širšímu. Známost Benvenistovu opozici sémiotika — sémantika, která by mohla pro mnoho čtenářů představovat výbavu, s níž k četbě této knihy přistoupí, Eva Krásová vplétá do sítě dalších pojmů a rozlišení (paradigmatický — syntagmatický, objektivní — subjektivní, univerzální — partikulární, identifikace — rozumění,

1 Např. Koblížek, Tomáš: *Nová poetika. Kapitola z francouzského myšlení o literatuře*. Togga, Praha 2012.

jazyk — promluva ad.); odhaluje jejich vzájemnou podmíněnost a ukazuje, že první, sémiotická pozice jasnějšího tvaru nabývá teprve ve chvíli, kdy je formulována pozice druhá, sémantická, která jako by v té první byla ale od samého počátku — byť implicitně a v náznacích — přítomná. Přestože má hledisko smyslu v Benvenistově lingvistice povahu zastřešující a sjednocující — smyslem se de facto řídí sémiotika i sémantika —, nelze ho považovat za zcela homogenní pozici a žádá si další diferenciaci. Autorka tuto diferenciaci provádí formálně přímočaře, rozlišením smyslu₁ a smyslu₂.

Smysl₁ je ustavován jakožto význam (*signification*) znaku uvnitř jazyka. Takto chápaný je systém jazyka souborem účelných funkcí (je to, jak autorka upozorňuje, přístup velmi blízký funkčnímu strukturalismu pražské školy) a umožňuje rozumět vztahu mezi formou a smyslem jakožto hierarchizačním principům, které na jedné straně (z hlediska formy) segmentují jazykovou jednotku na dané úrovni na jednotky roviny nižší, na straně druhé (z hlediska smyslu) integrují jazykovou jednotku do roviny vyšší. Podstatný zde je především požadavek vést zkoumání z hlediska smyslu (či v tomto ohledu označovaného) v protikladu k orientaci na označující a čistě distribuční vztahy. Sémiotika či lingvistika jazyka je — dalo by se říci — jednotková věda, jejímž primárním zájmem je znak a jeho odlišení od ne-znaků. To, co se konstituuje jako znak, se konstituuje pouze jako relace prvků stejného řádu či typu. Ze sémiotické perspektivy má systém (systémovost) jazyka digitální povahu a otázkou sémiotiky smyslu pak je, zda daný prvek náleží, nebo nenáleží jazykovému systému. Přesněji řečeno, systém je dvojité digitální, odlišuje znaky od ne-znaků, mj. ze svého zájmu vylučuje referenční vztahy, a zároveň utváří distinkce znaků mezi sebou navzájem uvnitř systému, dalo by se říci paradigmata. Tato dvojitost se ve třetí části knihy ukáže být také principem pozdějších Benvenistových úvah. V této chvíli si Benveniste přinejmenším uvědomuje, že sémiotika je sice velmi komfortní mechanismus, který elegantně propojuje objektivitu zkoumání a vědeckost a s tím související princip znakové symetrie, ale zároveň není disponována ke studiu významů v jejich promluvové individualitě. To je způsobeno na jedné straně tím, že z rovinového, segmentačně-integračního hlediska by bylo nutné větu jako systémovou jednotku hierarchicky nejvyšší roviny chápat jako ne-jednotku, neboť není zřejmé, do jaké vyšší roviny by měla být integrována, aby mohla být nadána smyslem, na straně druhé je koncept znaku svázán s obecností, která principiálně neumožňuje význam znaku konkretizovat.

Sémantika jako lingvistika promluvy musí na rozdíl od sémiotické lingvistiky jazyka smysl pojímat mimo striktní mantinely jazykového systému, a proto se v sémantické dimenzi chápe jako smysl podstatně odlišný, smysl₂. V centru zájmu se zde ocitá věta, která se navzdory své kompozicionální povaze Benvenistovi jeví jako fenomén ne-znakový, nikoli však z hlediska sémiotické digitálnosti, nýbrž z hlediska jejího jedinečného postavení v konkrétním komunikačním aktu. Rozdíl mezi oběma smysly by proto bylo možné nahlížet také jako příspěvek k diskusi o rozdílech (a shodách) sémiotiky signifikace a sémiotiky komunikace. Eva Krásová s velkou pečlivostí ukazuje, že Benvenistův zájem o smysl₂ není důsledkem žádné myšlenkové revoluce v šedesátých letech, kdy byla formulována centrální opozice mezi sémiotikou a sémantikou, ale kořeny tohoto zájmu lze evidovat již od druhé poloviny čtyřicátých let. Benvenistova představa sémantiky jako vědy o promluvě tak vzniká postupně jako důsledek teoretických úvah o velikosti a povaze jazykových jednotek a studia těch jazykových

prostředků, které v tom či onom ohledu poukazují na aktuální fakt promluvy, především (osobní) zájmena a (slovesný) čas. Ty lze na jedné straně chápat jako systémové znaky, na straně druhé právě s jejich pomocí je promluva jedinečně časo-prostorově ukotvena. Se svou zvláštní povahou se tyto indikátory stávají konstrukčním základem smyslu₂ a Benvenistovi umožňují načrtnout autonomní, vědeckou sémantiku budovanou v protikladu k nemožné saussurovské lingvistice parole a inspirovanou především určitými principy syntaxe a lexikologie.

Subtilní rozbor problémů věty, času a subjektivity kulminuje v otázce, jaké mají a mohou být rozumné aspirace vědecké lingvistiky. Má lingvistika zkoumat pouze předpoklady jazykové komunikace, obecný jazykový systém, neboť právě ten je obecným (a proto vědecky poznatelným) generátorem smyslu jazykových výpovědí? Nebo se smysl vět/výpovědí rodí teprve v konkrétním okamžiku promluvy? Tyto otázky nabývají konkrétní podoby v nejednoznačném poměru mezi sémiotikou a sémantikou (viz zejm. s. 176–191). Eva Krásová ukazuje, že ve starším Benvenistově pojetí je vhodnější tento poměr chápat jako vztah potenciálu (sémiotického) a jeho realizace (sémantického). Postupem času se ale tento vztah stává komplikovanější a oba řády se jeví spíše jako dvě rovnoprávné realizace jediného potenciálu; sémiotika a sémantika jsou dva způsoby, jakými může podle Benvenista fungovat řeč. Dvojice těchto poměrů slouží autorce jako interpretační klíč k porozumění celé řadě problémů, s nimiž se u Benvenista můžeme setkat. Nejasnosti týkající se povahy, jak přesně rozumět řečového potenciálu v modelu dvou autonomních způsobů řeči, a řada dalších komplikací představují principiální důvod, proč se ale podle Evy Krásové celá konstrukce jako životaschopný vědecký projekt stává neudržitelnou.

Na té nejobecnější úrovni by totiž Benvenistovo hledisko smyslu mělo sloužit jako metodologický fundament vědy o řeči. Pokud se za vytrvalého nepřítelů bude považovat planý formalismus, je sice Benveniste — jak autorka trefně poznamenává — „lingvista unavený z popisu jazykových forem“ (s. 168), neboť jejich analýza smysl nedokáže postihnout, zároveň ale nechce (nebo nemůže) opustit ideu lingvistiky jako vědy, pro niž je právě forma zdrojem legitimacy. Navzdory nepopíratelně přínosným diskusím, které úvahy o smyslu podněcují, se právě ve smyslu, jak ho Benveniste představuje, kondenzuje spor univerzálního/obecného a partikulárního/konkrétního jako ústředního zdroje napětí celého Benvenistova projektu. Vyloučit konkrétní mluvu z předmětu lingvistického zájmu se zdá být obligatorní podmínkou každé lingvistické činnosti s vědeckou ambicí, alespoň takto ji mj. v návaznosti na Durkheima, Meilleta i de Saussura u Benvenista chápe Eva Krásová. Pokud je věda definována jako studium obecného, jak může lingvistika, která se chce za vědecký podnik považovat, studovat konkrétní promluvy? V tomto ohledu kniha pojednává o tom, jakým způsobem se představa jistoty symetrického znaku rozpadá vlivem empirické zkušenosti a teoretické neudržitelnosti, pokud opustíme bezpečí zkoumání jazyka jako autonomního systému. Je to kniha o fatálních obětech, které je nutné přinést ve chvíli, kdy se benvenistovský vědec pokouší situovat smysl v jedinečné promluvě. S jistým zjednodušením se dá říci, že podrobnějšímu rozboru této situace je věnována třetí část knihy, „Dvojení“. Autorka zde ve vzájemné provázanosti probírá trojici problémů — paradoxy artikulace času a subjektu v promluvách, písmo jako princip ustavování lingvistiky a zvláštní modus řeči, který se podle všeho sémioticko-sémantickému rozvrhu vzpírá, poetické řeči.

Lze-li této knize vůbec něco vyčítat, je to především časté opakování (srov. např. výklady na s. 68 a 80 včetně identického znění poznámky pod čarou), které může vyvolávat dojem výkladové neuspořádanosti. Je možné ho ale chápat také jako projev snahy porozumět jednomu subtilnímu problému z různých hledisek a v různých kontextech. Kromě detailního výkladu Benvenistova lingvistického aparátu a jeho proměn je totiž publikace cenná právě tím, jakou péčí autorka věnuje vymezení kontextů, v nichž lze tomuto aparátu rozumět. Kromě Saussurova dědictví — za zvláštní pozornost stojí především interpretace Benvenistovy kritiky saussurovské arbitrárnosti Hjelmslevovskou optikou — zkoumá jednak intelektuální podloží Benvenistovy lingvistiky, A. Meilleta a pařížskou školu, školu pražskou a kodaňskou (především zmiňovaného L. Hjelmsleva), jednak se průběžně věnuje vztahům a vzájemným vlivům E. Benvenista s americkými lingvisty, sémiotice C. S. Peirce, ale také Vladimíru Skaličkovi a ve třetí části zkoumá vztahy a kontakty s dalšími významnými postavami francouzského strukturalismu a poststrukturalismu (J. Derridou, R. Barthesem a T. Todorovem). S těmito různými kontexty začne čtenáři přicházet na mysl nepřeborné množství dalších, pevnějších či slabších analogií, které lze ve výkladu Evy Krásové v Benvenistově lingvistice zahlédnout. Například v souvislosti se stručnou zmínkou o podobnosti mezi Benvenistovým a Tyňanovým myšlením (s. 362) je to spřízněnost Benvenistovy sémioticko-sémantické koncepce a Vološinovy filozofie jazyka. Vološinov ji formuloval ve dvacátých letech minulého století zejména v knize *Marxismus a filosofie jazyka* a je nepravděpodobné, že by byl Benveniste s jejím obsahem obeznámen. Jedním z důvodů je pochopitelně to, že Benveniste rusky neuměl (jak konstatuje také autorka jednak v přehledu Benvenistových jazykových schopností na s. 24, jednak v kapitole o vztahu Benvenista a Tzvetana Todorova na s. 362). Vološinovova kniha vyšla francouzsky poprvé v roce Benvenistova úmrtí pod jménem Bachtina a Vološinova; anglický překlad o čtyři roky dříve zásluhou L. Matejky a I. Titunika pod jménem Vološinovovým. Je jistě rozumné držet se návrhu Patricka Sériota² z jeho obsáhlého úvodu k nejnovějšímu rusko-francouzskému vydání *Marxisme et philosophie du langage* vyhýbat se nemístným anachronismům a nečíst Vološinova optikou Benvenistových termínů, nelze se ale ubránit dojmu, že mezi oběma zjevné afinity existují. Za zmínku stojí především Vološinovova terminologická opozice význam — téma a její vztah k jedinečnosti a opakovatelnosti, specifické chápání koncepce slova, dialogičnost rozumění, v historické perspektivě také inspirační zdroje, z nichž Benveniste i Vološinov v tom či onom ohledu vycházejí (zejm. Wilhelma von Humboldta a Karla Vosslera, kriticky samozřejmě de Saussura), a v neposlední řadě také úloha marxismu a dialektického materialismu v obou pojetích, klíčová v případě Vološinova, spíše implicitní v případě Benvenista. Podobné nápady nic nemění na skutečnosti, že autorka velmi pečlivě mapuje a dokumentuje (hmatatelnější) vlivy, kterými bylo Benvenistovo myšlení formováno, a vymezuje ty, které naopak různými způsoby formovalo. V důsledku napomáhá uvědomit si, jak důležité místo Benveniste v intelektuálních dějinách 20. století zaujímá. Mimo jiné také to, že nejasný poměr

2 Vološinov, Valentin Nikolaevic: *Marxisme et philosophie du langage. Les problèmes fondamentaux de la méthode sociologique dans la science du langage*, nouvelle édition bilingue traduite du russe par Patrick Sériot et Inna Tytkowski-Ageeva, Préface de Patrick Sériot. Lambert-Lucas, Limoges 2010, s. 72.

mezi možnými interpretacemi vztahu sémiotiky a sémantiky byl půdou, v níž byl vypěstován francouzský poststrukturalismus.

Melancholickému tónu posledních odstavců závěru lze rozumět jako důsledku výjimečně pečlivé práce, kterou Eva Krásová knize věnovala, ale zároveň také jako vlastně benvenistovskému povzdechu nad uplývajícím časem jako nedílnou součástí každé snahy pochopit, tj. uzavřít myšlení, které se samo někam pohybuje.

AD:

Eva Krásová: *Z hlediska smyslu... Émile Benveniste a zrod strukturalismu*. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha 2018. 411 s.